

Izvještaj o radu zemaljskoga povjerenstva za očuvanje umjetnih i historičkih spomenika u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji u godinama 1912. i 1913.

Od vojničke kancelarije Njegove Visosti nadvojvode Franje Ferdinanda stigao je dne 27. I. 1914. dopis pod br. 122, kojim se javlja, da je Njegova Visost iz „Izvještaja“ ovoga povjerenstva za g. 1912. premilostivo sa zadovoljstvom uvidjela, da ovo povjerenstvo nastoji svojim radom pobuditi smisao i ljubav za spomenike u Hrvatskoj i Slavoniji, te izriče želju, da ovo povjerenstvo u svom radu i nadalje ustraje, te naročito na to pripazi, da se suvišnim nazovirestauriranjem ne smanjuje broj spomenika.

Dne 29. V. 1914. stigao je od spomenute kancelarije Nj. Visosti nadvojvode Franje Ferdinanda ovaj otpis na predsjedništvo ovoga povjerenstva:

„Auf die geschätzte Zuschrift Br. 29 vom 21/5. I. J. beehre ich mich im Höchsten Auftrage höflichst mitzuteilen, dass Seine kaiserliche Hoheit, der durchlauchtigste Herr Erzherzog Franz Ferdinand den unterbreiteten Band über die Denkmäler der Bezirke Zlatar und Krapina mit ganz besonderem Interesse entgegenzunehmen geruhen und dem Präsidium hiefür Höchstseinen wärmsten Dank übermitteln lassen.

Seine kaiserliche Hoheit geruhen die Tätigkeit der kgl. kroat.-slavon. Landeskommision für Denkmalpflege überaus lobend anzuerkennen und sind der festen Überzeugung, dass sie — getreu ihrem gesteckten ideellen Ziel — ihre volkveredelnde Arbeit im Interesse der ungeschmälerten und unveränderten Erhaltung der vorhandenen Kunstschatze als auch der kunsthistorisch und historisch relevanten Bauten und Baureste in Kroatien und Slavonien unentwegt und zielbewusst fortsetzen wird.“

Osobne promjene.

Kr. povjerenik u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji imenovao je na prijedlog ovoga povjerenstva prof. dra. Branka Šenou konzervatorom ovoga povjerenstva otpisom od 8. I. 1913. br. 30.393/1912.

Ban kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije imenovao je na prijedlog ovoga povjerenstva duh. pomoćnika u Maču (sada župnika u Bedekovčini) Vjekoslava Noršića konzervatorom ovoga povjerenstva otpisom od 27. VII. 1913. br. 13.176—1913.

* * *

U slijedećim će se recima u kratko prikazati, kojim je putem polazilo tijekom god. 1912. i 1913. ovo povjerenstvo, kada se radilo o svjetovnim i crkvenim spomenicima, o njihovom opstanku, o restauracijama itd., dok su u posebnom, u ovoj svesci štampanom prikazu objašnjeni *spomenici u kotarima Krapina i Zlatar*.

O nastojanju ovoga povjerenstva, da se sačuva i dostojno obnovi samostanska crkva na *Trsatu*, objelodanit će se potanki prikaz u slijedećem izvještaju, jer stvar nije još dokrajčena.

Gradovi.

Gradovi i dvorovi dijelom su jošte živi spomenici, u njima i sada borave ljudi, pa je sasvim opravdano, da ih prema sadašnjim potrebama preudesuju. Tomu se ne će i ne može nitko protiviti, dok se tim promjenama ne dira u bitnosti u karakter spomenika. Ta dok su i prvi vlasnici, pa i sami graditelji u tim dvorovima i gradovima boravili, događale su se promjene, koje se još i sada vide, dapače i u onim spomenicima, koji ne služe više prebivanju, koji su domrli.

Ali niti ti domrli spomenici nisu gomila kamenja: oni su djela davnih pokoljenja, koja su nam u njima ostavili znamen svoga života. Tu je prva i jedina zadaća: ne diraj u ruševine, ne dozidavaj tamo ništa bez skrajne nužde, ne poljepšavaj nešto, što je lijepo baš u svojoj trošnosti. Ako što hoćeš da učiniš, uzdrži ono, što si našao, a to je dosta.

Ovako se radi sada posvuda, gdje se nalazi kultura. Prestalo se odavna s restauriranjem gradina i ruševina, kada se vidjelo, da je svaka, a ma baš svaka restauracija sasvim nemoguća. Tako su restauracijom upravo uništeni rajnski gradovi a tako i Kreutzenstein nedaleko Beča: još nije bilo ni dovršeno djelo restauracije, a već je postalo absurdno. Tako restaurirani spomenici nemaju ništa ni zajedničkoga ni sličnoga sa starim stanjem, kako ga pokazuju nakon restauracije nađene slike.

Nu čini se, da smo mi još vrlo daleko od ovoga jedino mogućega shvatanja. Kod nas su gradovi i gradine većinom postali tuđi narodu, koji uokolo obitava. Ali ako neuki svijet još ne shvaća, da su te ruševine više nego rpe kamenja, a i tu se već opaža nerijetko vrlo ispravno shvaćanje, to nas mora još više zaboljeti, kada spomenik, još do nedavna čitav, nestaje za uvijek sasvim s površja zemaljskoga krivnjom nehajnosti i nemara posjednika. To se dogodilo n. pr. sa gradom Gotalovcem kod Zajezde, nedaleko Novoga Marofa. Kamenje je upotrebljeno za nasipavanje cesta! Nu i inače nije povjerenstvo kod svojih nastojanja, da sačuva koji spomenik, naišlo uvijek na pravo razumijevanje, dapače ni kod oblasti, kako će se to iz nabrojanih primjera vidjeti.

Gradina Samobor.

U godini 1911. poduzeo je športski klub „Šišmiš“ u Samoboru akciju da spasi ruševine grada Samobora od daljega propadanja. Ovo je povjerenstvo s veseljem uzelo na znanje, da klub želi cijeli rad obaviti u sporazumku s povjerenstvom. Tadašnji predsjednik kluba g. Nikola Reizer predložio je povjerenstvu osnovu za najpreče radove, koje su i posvema odobrene. Povjerenstvo je i materijalno poduprlo ovaj pohvalni rad te je iz svojih sredstava doznačilo u tu svrhu svotu od

300 kruna. Ono što je tim novcem učinjeno, potpuno je odgovaralo svrsi, jer se je samo očistio jedan dio ruševine i učvršćivalo ono, za što se je bilo bojati, da će se skoro porušiti.

Klub je sabrao i od drugud veće svote novaca te je nastojao, da i od kr. zemaljske vlade ishodi veću potporu. U tu svrhu podnio je predstavku sa proračunom, u kom je bilo predviđeno radnja za jedno 10.000 kruna. Povjerenstvo je bilo rado pripravno, da tu predstavku preporuči, te je proračun proučilo i brisalo neke radnje, koje su se činile suvišnima. Kraljevska zemaljska vlada mogla je u godini 1912. doznačiti samo svotu od 1000 kruna za najnužnije popravke, koji su se imali izvesti pod kontrolom povjerenstva.

Nažalost su u to vrijeme nastale u klubu razmirice, te su iz njega istupili oni, koji su do toga vremena najintezivnije radili oko uščuvanja gradine. Preostali članovi nisu dalje tražili savjete povjerenstva, nego su radili posvema na svoju ruku. Povjerenstvo je bilo zabranilo svaku prigradnju i restauraciju te je jedino pristalo na to, da se u peterokutnoj kuli uredi soba za t. zv. muzej samoborskih starina, ali tako, da se time ni najmanje ne mijenja vanjski oblik ruševina. Toga se klub nije držao. Povjerenstvo se nije miješalo u rad, jer je mislilo, da se radi samo ono, što je bilo predloženo. Nu kako je po novinskim vijestima izgledalo, kao da se je mijenjalo vanjsko lice gradnje, to je napokon izaslan poslovođa povjerenstva, koji je povjerenstvu podnio o izvršenim radovima veoma nepovoljan izvještaj. Umjesto da se je novac utrošio u to, da se očisti gruh i učvrste i podzidaju trošni zidovi, koncentrirao se je cijeli rad oko toga, da se uredi peterokutna kula za gostionicu. Načinile su se u prizemlju i prvom spratu dvorane, pokrivene loše konstruiranim betonskim stropovima, nadozidali su se i izravnali zidovi i tako načinio vidikovac, koji je opasan željeznom ogradom. Osim toga usadeni su u kulu nekakvi užasni prozori, koji ju silno nagrđuju.

Primivši ovaj izvještaj zamolilo je povjerenstvo kr. kotarsku oblast u Samoboru, da rad odmah obustavi, a kr. zem. vladi predložilo je, da dalnju isplatu subvencije veže uz taj uvjet, da se svaki dalnji rad ima bezuvjetno obaviti pod kontrolom povjerenstva, a sve one prigradnje u peterokutnoj kuli da se opet imaju porušiti.

Kraljevska zemaljska vlada, odjel za bogoštovlje i nastavu odredila je na to otpisom od 18. siječnja 1913. br. 33.122 ex 1912., da se po uputi povjerenstva imaju porušiti prigradnje na peterokutnoj kuli, a dalnja je subvencija stavljena u izgled samo uz uvjet, da se predloži povjerenstvu točan plan radnja za svaki mjesec i da se izvode radnje tek nakon odobrenja tih planova.

Klub se međutim nije javio povjerenstvu te je ovo bilo prinuždeno, da u srpnju 1913. izašalje svoga člana arhitekta Pilara, a ovaj je podnio nalaz, na temelju kojega je uprava grada oduzeta klubu „Šišmiš“ i povraćena vlasniku njegovom trgovišnoj općini Samobor.

U interesu je trga Samobora, koji želi da dođe na glas i kao lječilište, da svoj grad, jednu od najljepših ruševina u zemlji, na svaki način od propasti sačuva. Nu kako je to potpuna ruševina, to se ona ima sačuvati kao takva, a ne smije se apsolutno ništa pregrađivati.

Ovo povjerenstvo veoma žali, da nije uspio trud, koji je ono s tolikom ljubavi za stvar uložilo baš za ovaj spomenik.

Sokolac grad u Brinju.

U travnju 1913. predloženi su povjerenstvu spisi sa troškovnikom za nužne radnje na ruševinama grada Sokolca u Brinju. Taj je grad stajao na veoma važnoj točki, osobito je to bio važan položaj za turskih ratova. Sada je još jako malo sačuvano od staroga grada, ali je baš od njega sačuvano toliko starih nacрта, da mu stari oblik jako dobro poznajemo.

Izaslanik član povjerenstva arhitekt M. Pilar našao je u Brinju mnogo ljubavi za ovaj važni spomenik. Vanjski dvorišni prostor grada bio je zasađen drvećem; plotom od žica otešćan je pristup nepozvanim i marvi i tim spriječeno rušenje ostataka. Kapela je bila dobro pokrivena limom a na vanjštini je bio izveden zamaz sljubnica.

Usljed takvoga shvaćanja stvari od strane tamošnje inteligencije, povjerenstvo je rado preporučilo, da kr. zemaljska vlada pripomogne, da se izvedu nužne radnje za očuvanje gradine, ali dakako samo u tom opsegu, da ne budu na štetu starinskom izgledu ostataka. Povjerenstvo je prigovorilo zamišljenom izravnanju zidova i samo preporučilo, da se učvrsti kamenje, koje još stoji na svom mjestu, a nije više sa zidom čvrsto spojeno. Nije se preporučilo predloženo planiranje nasipa uz sjevernu kulu do vanjskoga gradskoga platna, a još manje je povjerenstvo moglo pristati na to, da ta kula dobije obrub ili pokrov od betona.

Predloženo je bilo i otvorenje ulaza u kriptu kapelice. Tome povjerenstvo nije moglo prigovoriti, ali se nije slagalo sa predloženim komplikovanim načinom izvedbe. Zato je povjerenstvo predložilo drugi podesniji i jeftiniji način.

Grad Tounj.

Početkom rujna 1912. javljeno je povjerenstvu sa privatne strane, da se je počelo sa rušenjem grada Tounja. Odmah je izaslan član povjerenstva arhitekt M. Pilar, koji je već našao do temelja razvaljeno zapadno gradsko platno, a djelomično je bilo porušeno i sjeverno. Saznao je, da tu kr. kotarska oblast u Ogulinu vodi gradnju nove škole, a kredit od jedno 33.000 K da je u tu svrhu votirala kr. zemaljska vlada.

Ovim su se činom oblasti teško ogriješile proti postojećim naredbama o čuvanju spomenika. Grad Tounj bio je doduše jedan od manjih frankopanskih gradova, ali je njegova vrijednost sastojala u tom, što je bio dobro sačuvan. Vrijednost je njegova ležala i u tom, što nije ležao u teško pristupnom kraju, nego kraj željezničkih tračnica, gdje su ga dnevno mogli gledati mnogi naobraženi strani putnici. Ovakav spomenik, koji je tako rekuć postao općim dobrom, ne bi zapravo smio dirati niti privatni vlasnik, a kamo li zemaljska oblast.

U ovom slučaju nije bilo apsolutno ni nužno da se dira i jedna cigla na gradu, jer bi se uz isti novac, ako ne možda i jeftinije, dala sagraditi udobnija škola na zgodnijem mjestu.

Kako je povjerenstvo prekasno saznalo za rušenje grada, to se više nije dalo ništa spasiti. Mjesto platna stoji sada tamo šablonski sazidana ožbukana zgrada, koja na ono mjesto nikako ne pristaje.

Sve, što je povjerenstvo tim povodom moglo učiniti, je to, da je zamolilo kr. zemaljsku vladu, da bi energično nastojala, da se poštuju njezine naredbe o ču-

vanju građevnih spomenika. Povjerenstvo je pred stranim svijetom moralno odgovorno za svaki spomenik u zemlji, pa ako povjerenstvu ne budu išle na ruku ni zemaljske oblasti, koje su na to u prvom redu pozvane, onda je uzaludno potrošena i energija, koju ono ulaže u to, da spomenike sačuva od propasti.

Medvedgrad.

Povjerenstvo je veoma razveselio u nas žalibože sasvim osamljen postupak Nj. Preuzvišenosti g. tajnoga savjetnika grofa Miroslava Kulmera, sadanjega vlasnika ruševine Medvedgrada. Na zamolbu povjerenstva odredila je Nj. Preuzvišenost, da se opet ukloni šuma oko grada, jer žilje drveća prodire u zidove i sigurno mora rušiti preostatke grada. U unutarnjem dijelu očistit će se gradina te će se po mogućnosti odstraniti suvišni materijal. Kada se to bude učinilo, moći će se misliti na točnu snimku tlocrta ove velike, lijepo građene i proslavljene građevine. Dva građevna kamena sa ove gradine, jedan kapitel i jedan kamen sa tri grba poklonio je preuzvišeni gospodin grof narodnome muzeju.

Frankopanski kaštel u Novom.

Koncem godine 1911. zamolilo je poglavarstvo upravne općine Novi Vinodolski, da smije pregraditi jugoistočno krilo frankopanskoga kaštela i načiniti u njem stanove, gostionu i kazalište.

Povjerenstvo upitano za mnijenje izaslalo je člana arhitekta Pilara i profesora Szaboa, koji su cijeli kaštel pomno pregledali. Konstatovano je, da je grad već godine 1893. preuđešen djelomično tako, da je izgubio u mnogo čemu obilježja starine. Neki su karakteristični dijelovi grada stradali bez ikakvoga valjanoga razloga. Sada je općina novljanska tražila, da uz znatne troškove poruši još preostali stari dio frankopanske gradine i na njegovo mjesto da postavi novu sasvim nepodesnu zgradu. Na predstavku ovoga povjerenstva zabranila je kr. zemaljska vlada, odjel za bogoštovlje i nastavu, otpisom od 5. veljače 1913. br. 25.217 ex 1912 naumljenu pregradnju i odredila, da se na gradu ne smiju izvesti nikakve promjene bez obrazloženoga prijedloga, koji će imati da ispita ovo povjerenstvo.

Članu povjerenstva arhitektu M. Pilaru uspjelo je, da prema prijašnja dva nacrtu načini snimak cijele građevine u svim spratovima još iz onih vremena, kada je postojala, sada porušena, okrugla kula.

Grad Ozalj.

Predstavkom od 6. srpnja 1912. zamolilo je općinsko poglavarstvo u Ozlju kr. zemaljsku vladu, neka bi se od uprave dobara Nj. jasnosti kneza Thurn i Taxisa kupio iz zemaljskih sredstava grad Ozalj. U gradu bi i nadalje imala ostati besplatno škola sa stanom učitelja, a općinsko poglavarstvo bi za svoje uredske prostorije u gradu plaćalo neznatnu najamninu. Povjerenstvo je međutim već prije bilo pregledalo grad, te je konstatovano, da je sve u tako lošem i zanemarenom stanju, da bi popravak grada stajao ogromne svote. Uprava dobara kneza Thurn i Taxisa međutim je kasnije javila, da grada ne kani prodati, tako da se o tom predmetu nije dalo dalje raspravljati, ali su na zamolbu povjerenstva izvedeni neki nužni popravci.

Grad Barilović.

Početak rujna 1912. javila je kr. kotarska oblast u Vojniću povjerenstvu, da će se u istom mjesecu popravljati grad Barilović, u kojem je smješten općinski ured. Radi veoma nepovoljnoga vremena moglo je povjerenstvo stvar pregledati tek 18. rujna, te je konstatovano, da naumljeni popravci nisu takovi, da bi se njima mijenjao izvanjski oblik grada. Povjerenstvo je zato pristalo na te popravke, tek je tražilo, da krovšte ostane onako visoko, kako je i prije bilo, a nije se protivilo povećanju prozora, jer je faktično bilo nužno više svjetla. Tom prilikom načinjen je točan nacrt grada.

Kostajnica.

U lipnju 1913. pregledao je poslovođa povjerenstva grad Kostajnicu, u kojem se je htjelo urediti ljetovalište. To je nažalost nemoguće, jer je grad osim dviju kula potpuna razvalina.

Grebengrad.

U proljeće 1913., prije nego se je zazelenila velika šuma, snimljen je Grebengrad. Pri tom se je pokazalo, da je to ne samo najstariji, nego i najveći grad u Zagorju, koji se svojim sastavom razlikuje od svih svojih susjeda.

Crkveni spomenici.

Slijedeći kratki prikazi pokazuju, kako je u pojedinim slučajevima postupalo povjerenstvo, kada se radilo o sačuvanju i doličnom opravku crkvenih spomenika.

Ako je koji spomenik domro, te tako trošan postao, da se više nije moglo pomišljati na opravak, povjerenstvo se nije usprotivilo tomu, da se novom građevinom zamijeni.

Nu kako su crkve tvorevine drugih pokoljenja, a moraju da služe i sadašnjemu naraštaju, koji ima druge potrebe, druge osjećaje, to se nije moglo ostati samo kod popravaka; često i prečesto mora se pomišljati na proširenje, na dalju izgradnju tih crkvenih spomenika, a to je i sasvim prirodno, jer ti su spomenici živi spomenici.

Kako je običnomu priprostomu čovjeku pojam „nov“ identičan s pojmom lijep, a star identičan sa loš, tako se često i u župljana rađa želja, da staru crkvu zamijene novom, ne zato, što bi bila loša, već samo zato, što je stara. Ovomu nastojanju uvijek se s pravom povjerenstvo usprotivilo, upućujući svijet, da ni novo ne mora biti dobro, jer je novo, ni staro zlo, jer je staro: što je lijepo ostaje lijepo, bilo ono staro ili sasvim novo. Krivo je mišljenje, da ovo povjerenstvo ide samo za tim, *da se staro uzdrži samo zato jer je staro. Nasuprot, ono želi, da se uporedo čuva valjano i lijepo staro, a stvara valjano i lijepo novo — inače nema razvoja ni kulturnoga napretka.*

* * *

Kr. zemaljska vlada, odjel za bogoštovlje i nastavu izdala je dne 16. X. 1912. br. 16.022—1912. slijedeću naredbu, kojom se hoće zemlji sačuvati goleme svote, koje godimice odilaze u tudinu:

N a r e d b a

kr. zemaljske vlade, odjela za bogoštovlje i nastavu od 16. studenog 1912. br. 16.022,

kojom se izdaju odredbe o nabavi novog crkvenog namještaja te sačuvanju crkvenog namještaja i građevina historičke i umjetničke vrijednosti.

Veliki broj rimokatoličkih i grkokatoličkih župnih te grčkoistočnih (istočno-pravoslavnih srpskih) parohijalnih crkva i kapela iziskuje godimice znatnu količinu novog crkvenog namještaja, naročito žrtvenika, ispovjedaonica, propovjedaonica, ikonostasa i t. d., za koje se predmete izdaju često veliki novčani iznosi. Uslijed raznih okolnosti pretežni dio u ove svrhe izdanih svota odlazi u inozemstvo, što se sa narodnogospodarskog gledišta mora svakako požaliti.

Ali se u mnogo slučajeva događa i to, da se stare ili trošne crkvene sprave i sv. posude od znatne umjetničke vrijednosti daju na popravak ili preradnju ne- vještim rukama ili da se zamjenjuju za nove komade bez umjetničke vrijednosti ili napokon da se i prodaju izvan zemlje.

Kod građevina pak crkvenih, a i svjetovnih od historijske ili umjetničke vrijednosti opaža se, da se one više puta pregrađuju ili preinačuju na način, koji je od velikog uštrba po njih kao građevne spomenike.

Da se sve te i po domaći obrt i po kulturu nepovoljne pojave u buduće po mogućnosti spriječe, nalazim, oslanjajući se na postojeće propise, odrediti što slijedi:

I.

U svim slučajevima, gdje se radi o nabavi crkvenog namještaja za rimo- katoličke i grkokatoličke župne crkve i kapele, stojeće pod patronatom hrv.-slav. vjerezakonske zaklade Njegova ces. i kr. apoštolskog Veličanstva, države ili općina, te kod crkva i kapela bez obzira na patronat, a gdje se kakova potpora, pripomoć ili doprinos iz bilo kojih javnih sredstava zemlje, općine, zaklada i t. d. podjeljuje, ima se crkveni namještaj u smislu II. poglavlja zak. čl. III. od god. 1907. o promi- canju domaćeg obrta (Zbornik 1907., kom. XIV., br. 100.) i banske naredbe od 13. travnja 1911. broj 3563 o provedbi toga zakonskoga članka (Zbornik 1911., kom. IX., br. 83.) nabavljati redovito kod domaćih obrtnika.

U svim pak ostalim slučajevima preporučuje se nabava crkvenog namještaja kod domaćih obrtnika.

Kadgod se nabava crkvenog namještaja za crkve i kapele, označene u prvoj alineji ove točke, bilo iz kojeg razloga ne bi mogla obaviti kod domaćih obrtnika, valja u smislu § 1. citirane banske naredbe od 13. travnja 1911. broj 3563 obraz- loženom predstavkom zatražiti dozvola za oprost od ovog propisa kod kr. zemaljske vlade, odjela za bogoštovlje i nastavu.

II.

Kod namještaja za grčkoistočne (istočno-pravoslavne srpske) crkve, u koliko će se nabavljati uz pripomoć zemlje, ima nabava redovito uslijediti kod domaćih obrtnika, a gdje namještaj nabavljaju crkvene općine same, nabava se takova na- mještaja kod domaćih obrtnika preporučuje. U prvom slučaju vrijedi glede oprosta ono, što je rečeno u posljednjoj alineji gornje I. točke.

III.

Sastav nacрта i treškovnika za novi namještaj, u koliko ih ne bi mogli izraditi oblasni tehnički vještaci, ili u koliko bi sastav takovih operata iziskivao posebnu spremu, povjerit će kr. zemaljska vlada posebnim stručnjacima.

IV.

U koliko bi se takovom zgodom radilo o popravku ili izmjeni namještaja historičke ili umjetničke vrijednosti, ne smije se takav namještaj ni popraviti ni novim zamijeniti prije, nego li se u tom pravcu ishodi mnijenje zemaljskog povjerenstva za očuvanje historičkih i umjetnih spomenika u Zagrebu, bilo neposredno od pomenutog povjerenstva, bilo putem kr. zemaljske vlade, odjela za bogoštovlje i nastavu.

V.

Zabranjeno je izvažanje namještaja, slika, kipova, antika te u opće predmeta historičke ili umjetničke vrijednosti izvan zemlje bez prethodne dozvole kr. zemaljske vlade, odjela za bogoštovlje i nastavu. U koliko takovi predmeti više ne rabe ili svojoj svrsi više ne odgovaraju, te ih treba ukloniti, ima se zato ishoditi dozvola kr. zemaljske vlade, odjela za bogoštovlje i nastavu, koja će prije izdanja dozvole, saslušavši pozvane na to vještake odlučiti, kojemu se od postojećih u zemlji zavoda, muzeja ili zbirki ima predmet ponuditi na otkup prije no što se prodaje radi izveze izvan granica zemlje. Prekršaj ove zabrane smatrat će se kriomčarenjem te će se temeljem § 7. car. naredbe od 20. travnja 1854. odnosno § 1. okružnice c. kr. glavnog zapovjedništva u Zagrebu od 16. rujna 1873. br. 8121 kazniti zapljenom predmeta, a sam izvoz predmeta sa dvostrukim iznosom vrijednosti izveženoga predmeta.

VI.

U svakom slučaju, gdje se radi o porušenju, dogradnjama ili preinakama građevina, koje imadu historičku ili umjetničku vrijednost, bile te građevine crkvene ili svjetovne, mogu se zasnovane preinake provesti samo dozvolom kr. zemaljske vlade, odjela za bogoštovlje i nastavu, koju će ova izdati nakon saslušanja povjerenstva u točki IV. navedenoga.

Kako kod nabave namještaja, tako i kod preinake građevina imadu se pomenutom povjerenstvu predložiti na izjavu i odnosni nacrti.

VII.

Sve upravne oblasti pozivaju se na točno vršenje ove naredbe s tom izričitom napomenom, da u svakom slučaju, gdje se radi o predmetima historičke ili umjetničke vrijednosti, u svojim popratnim izvještajima tu okolnost naročito istaknu, kako se ne bi nikoji važniji kulturnohistorički spomenik izgubio.

Ova naredba stupa na snagu danom proglašenja.

U Zagrebu 16. studena 1912.

Kraljevski povjerenik
u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji:

Cuvaj v. r.

Nu svaka naredba, pa i najbolja, ostaje komad papira, ako ljudi nisu podobni, da je izvrše, ako nemaju za izvršbu njenu ni volje ni sposobnosti.

Spomenuta će se naredba sama od sebe izvršiti, ako se ovi uvjeti ispune:

1. Ako naručitelji uvide, da je ona masa tirolskih oltara i svetaca, kojom su naše crkve žalibože iznakažene, prosta sajamska roba, učinjena bez duše i srca po nekoj određenoj šabloni. Redovno su ta „remek djela“ vrlo živim bojama ofarbana i silnim zlatom prenatrpana, da se tako pokrije njihova praznina i obično užasno loš materijal. Ne jednom našao se na tavanu ili u ropotarnici izvrstan stariji komad, dok u crkvi stoji moderna tirolska nakaza.

2. Dok ne bude u nas obrtnika, koji će bolju robu izvoditi moći, ne će se nikako moći zamjerati, što odlazi novac u tuđinu, gdje se može makar i loša roba dobiti.

Dakako uvijek je najkomotnije naručiti po cjeniku kakov oltar u štilu, kojigod hoćeš, od romanskoga do baroknoga. Čim se spozna, da su svi ti oltari, svi bez iznimke, skupo gorivo drvo i ništa drugo, ne će ih razuman čovjek naravno nabavljati. Neka dobar majstor načini jedan čestiti oltar, pa će to biti bolje i jeftinije od tri tirolska krpeža. Eto tako su radili razboriti ljudi od uvijek: i biskupi i župnici nisu metali u svoje crkve prostu „sajamsku robu“, već poštena djela, koja su i danas zadržala svoju vrijednost. Vidi oltare u kapeli na Trškom Vrhu kod Krapine, u župnoj crkvi u Belcu i t. d.

Pa kakō je s oltarima i drugim namještajem, tako je i s *crkvenim posuđem*. Što se sad prodaje, upravo je nevjerovatno. Stari su kaleži većinom radeni rukom, pa su bili više manje unika. Danas radi stroj tisućputa isto, oponaša forme, koje nijedan stroj ne može izvesti. Zato i daje agent skupe novce za staro posuđe: u njem se očituje ljudski duh i ljudsko umijeće, a novi kaleži pokazuju, kako bi trebalo za strojevne proizvode tek naći oblik, koji novoj fabrikaciji strojevima odgovara, kako se to već s uspjehom pokušalo na izložbi za crkvenu umjetnost u Beču. Dakako, da se tada ne će pitati za umišljeni stil ni u tim stvarima: najveća je nesreća za svaki napredak u umjetnosti i obrtu „Stilmeierei“ i oni dobriji, koji nalaze bitnost štila u uresnim formama kojega minuloga vremena.

* * *

Župna crkva u Bedenici.

Slikovita župna crkva u Bedenici (kotar Sv. Ivan Zelina) gotska je građevina s tornjem, kojoj je kasnije na desno prizidana kapela. Nije od bogzna kakove umjetničke vrijednosti, ali je historijski spomenik: selska crkva iz gotškoga doba. Sa 3 stranice osmerokuta završeno svetište poduprto je sa 4 otpornjaka, do kojih su kasnije prizidana još 4 otpornjaka. Svođeno je križnim svodom na 2 polja a lađa barokno na 3 polja. Na žalost je crkva na brežuljku sazidana, a tijekom vremena počeo se brijeg sjedati, pa uzprkos svega prizidavanja otpornjaka razilaze se i pucaju stari zidovi, naročito u svetištu na južnoj strani. To naglo pucanje skrivilo je mnogo i to, što se *nije ništa učinilo za čestit odvod oborina*, na što se je često kod starih građevina zaboravljalo. Tako su popustili rasklimani temelji, pa povjerenstvo preporuča *novogradnju*, jer je crkva i onako premalena, a trošak oko učvršćenja bio bi vrlo velik, pa ne bi mnogo koristio.

Župna crkva u Daruvaru.

Povjerenstvo dalo je snimiti i župnu crkvu u Daruvaru. Na najljepšem mjestu, na maloj uzvisini, uz koju se uspinje i glavna cesta, stoji na zaravanku vrlo lijepa kapela iz polovine XVIII. vijeka, u svojoj vrsti gotovo *jedina* u cijeloj Hrvatskoj. Sagrađili su je Jankovići uz svoj dvorac. To je nekada bila centralna građevina, građena u okrug sa dva tornjića. U sredini toga kubetom pokritoga prostora stajao je jedan trostrani oltar. Kada je kasnije dograđeno svetište, prenešen je oltar onamo.

Sl. 131. Stara župna crkva u Krašiću.

je lada: pri tom su stare zidove morali najvećim naporom rušiti. A sada? *Stari gotski dijelovi stoje i sada nakon stoljeća vrlo dobro uzdržani*, čvrsto i stalno. I barokne prigradnje su još dobre, a *prigradnja, učinjena prije petnaest godina, potpuna je ruševina i dapače se i novi otpornjak odmaknuo od zida!*

Sadašnji zvonik sagrađen je tek pred jedno 20 godina. Vremenom je tamo nastala velika katolička župa, a kapela je za župnu crkvu postala premalena. Ozbiljno se pomišlja na novogradnju, i to na ovom istom izvrsnom mjestu. Ovo je zemaljsko povjerenstvo zamolilo kr. zemaljsku vladu, da se ova crkva svakako uzdrži, a posao pregradnje ili novogradnje povjeri *umjetniku arhitektu*, koji će tu znati stvoriti nešto vrijedna pridržav staro stanje i u novogradnji. A od kotarskoga tehničkoga izvjestitelja ne može se tražiti, da on bude i umjetnik i arhitekt; njegova je zadaća naskroz druga.

Župna crkva u Kalniku.

Na zamolbu župnika pregledali su izaslanici ovoga povjerenstva župnu crkvu u Kalniku. To je gotska crkva, koja je sačuvala gotsko svetište i gotski toranj. Na lijevom su zidu svetišta izvana zanimljivi otpornjaci. Uz nekadašnju gotsku lađu prizidane su desno i lijevo barokne kapele. Pred jedno 15 godina produžena

Kapela 3 kralja u Kominu.

Na poziv presvjetloga g. nadbiskupa koadjutora pregledalo je povjerenstvo crkvu u Kominu kod Bisaga, gdje je jedan od običnih crkvenih slikara naumio navodno prije 30 godina načinjene slikarije promijeniti i „fiksirati“. Povjerenstvo je upozorilo, da su to slikarije XVIII. vijeka, koje će bolje biti sačuvane, ako se tomu majstoru zabrani pristup u kapelu Kominsku. Isto je tako potrebno, da se ni glavni

oltar ne pozlaćuje i ne maže svježim bojama, nego samo dobro učvrsti. Sada djeluje vrlo dobro; pozlati li se i omaže li bojama, izgledat će trošniji i lošiji nego sada. Kako je taj majstor ofarbao i župnu crkvu u Bisagu, uvjerilo se povjerenstvo, gledajući onu besmisleni nakaznu maljariju, da je vrlo potrebno, da se tome majstoru takvi poslovi više ne povjere.

Župna crkva u Voći.

Pravi je umjetnik nekad oslikao crkvu u Voći (kotar Ivanec), i to svetište i pobočne kapele. Na žalost su te slikarije vremenom silno trpile, tako da bi bila potrebna velika svota za *umjetnički* opravak, koja se za sada namaći ne može. Nu bolje je, da se pričekna na sretnija vremena, nego da se nespretnim opravkom pokvari slikarija crkve za uvijek.

Župna crkva u Krašiću.

U Krašiću postoji župa od nepametara. U popisu župa od g. 1334. spominje se: Item ecclesia sancte Trinitatis de Kray-sichi, u onom od g. 1501. Quirinus ecclesiae sancte Trinitatis in Crasychy¹, a spominje se i g. 1574.

Župna je crkva u Krašiću bila gotska građevina, koja je kroz vijekove živjela, pa se dosta promijenila. Lađa je po običaju bila isprva pokriva tabulatom, koji je u XVIII. vijeku zamijenjen baroknim svodom, možda g. 1759., koja je bila ubilježena nad glavnim vratima pod zvonikom. Svetište je mrežastim svodom pokriveno, izvana sa šest otpornjaka poduprto. Sakristija je kasno prizidana, a isto tako i toranj, koji je nastao također u XVIII. vijeku, a taj je izvrsno sagrađen i smješten pred glavni ulaz u lađu. Nad pokrajnim ulazom s desna, gdje se nekada navodno steralo groblje, zabilježeno je: ANO DNI 1672. Stari su gotski prozori bili zazidani. Od unutarnjega namještaja jedva ima što god, što bi po'anjki prikaz zaslužilo. Glavni oltar je djelo kasnoga baroka sa ne nevjesto izrađenim figurama.

Sl. 132. Nova župna crkva u Krašiću.

¹ Starine IV. str. 218.

Tijekom vremena postala je crkva pretijesna, pa je trebalo stvoriti veću. Tu se dalo postupati na dva načina: ili nadovezati novogradnju uz staru građevinu ili sazidati sasvim novu crkvu. Budući da je prvi način svakako bio ispravniji, odlučilo se je, da se sadašnja crkva upotrijebi kao dio nove crkve.

Tu se postavlja pitanje: što se ima bezuvjetno sačuvati, a što se može žrtvovati? Nema sumnje, da se svetište kao najvažniji i najvrijedniji dio crkve mora prije svega sačuvati. Isto je tako zaslužio i zvonik radi izvrsnoga sastava i vrlo dobrog smještaja da ostane sačuvan i u novogradnji. Dakako, da se nešto mora i žrtvovati. Teško je riješiti problem tako, da neki prije važni dijelovi ne budu novogradnjom sasvim potišteni i skučeni, gdje i onako već gube dosta od svojega značenja. To vrijedi naročito za zvonik, koji je do sada imao dominantan položaj.

Drugo je pitanje, kako će se nova crkva graditi ili kako bi se u svagdašnjem životu pitalo: „u kojem slogu“? Da li će se u novogradnji upotrebiti forme prijašnjih vremena, prijašnjih slogova ili će se upotrebiti one sadašnjosti, koje i nisu no dalji razvitak prijašnjih oblika. Ili da kraće reknemo: hoće li se i novogradnja izvesti u gotskom slogu ili ne? Zapravo to pitanje i ne postoji za one, koji su iole pratili razvoj novijega graditeljstva. Već se odavno uvidjelo, a danas je i u najšire slojeve došla spoznaja, da je danas sasvim nemoguće graditi gotski, to jest upotrebljavati forme, koje su izražavale duh davno prošlih vremena.

Glavna bi pitanja bila riješena ovako: ima se sačuvati potpuno netaknuto svetište, sačuvati toranj i izvesti u modernim formama novogradnja, pa priključiti starim dijelovima.

Po tim je principima izveo arhitekt Podhorsky novogradnju. Kako je s lijeve strane crkve cesta, a s desne prostrano dvorište, mogla se novogradnja samo u to dvorište smjestiti. Dosadašnje je sakristije nestalo, najveći je dio zidova lađe pao, da se s lijeva načini ulaz u crkvu, s desna u novogradnju¹. Uz stari zvonik prizidalo se izvana novo stubište. Kako se pokazala trošnost drvene konstrukcije barokne kape, koja se imala sačuvati, nastalo je pitanje, ima li se stara barokna kapa, koja je navodno veoma znatno strunula, zamijeniti isto takovom ili ne?

I ovdje je samo jedan odgovor moguć. Ako se mora pokrov tornja sasvim izmijeniti, ne može biti sumnje, da i on prestaje biti dijelom spomenika, pa nastaje novo djelo, koje ima umjetnik arhitekt sam stvoriti i za svoje djelo odgovarati. Tu je tako učinjeno, samo je zvonik još i povišen, očito za volju visokoga kubeta nad središtem novogradnje.

Umjetniku se tim načinom daje potpuna sloboda rada, tek mu se namiče jedna dužnost, da uskladi svoj rad sa postojećim. Sud o novogradnji kao takovoj pripada javnosti, a da li je novogradnja, barem koliko je moguće, poštedila značenje starih dijelova, to mora ovo povjerenstvo odlučiti, obzirom na buduće slične slučajeve. U ovom slučaju to nije sasvim postignuto: prevelika je visina kubeta ponizila staro svetište i učinila nužnim povišenje zvonika. Nu kad učestaju ovake novogradnje, naći će pravi umjetnik arhitekt lako puta, da i toj neprilici doskoči².

¹ U prvotnom je projektu bio zasnovan ulaz iz dvorišta, nu kasnije je s pravom na potjecaj povjerenstva prenesen na lijevu stranu stare crkve, te je sada ulaz s ceste, a svetište smješteno je na mjestu prvotno zasnovanoga ulaza.

² K ovomu primjećuje zgodno građevni nad-savjetnik Deininger u Mitteilungen der Zentralkommission für Denkmalpflege g. 1912. str. 100.: Viel wichtiger als die Stileinheit ist die Gleichwertigkeit und Stimmung der neuen

Križevci, crkva sv. Križa.

U izvještaju o radu ovoga povjerenstva za g. 1911. priopćen je historijat gradnje i pregradnje stare gotske crkve sv. Križa u Križevcima, pa su tamo izloženi nazori, po kojima bi se restauracija mogla i morala izvesti. Naročito se je naglasilo, da je temeljni zahtjev sadašnjega shvaćanja, *da se kod svake građevine ostavi sve, kako je tijekom vremena nastalo*, izuzevši dakako neukusne prikorpine. Povjerenstvo je bilo protiv rušenja čvrstoga baroknoga svoda u lađi za volju otvaranja neznatnih gotskih prozora, pa nadomještanja s gotskim svodom ili drvenim tabulatom, za koji nemamo više ni najmanjega po-

datka. Povjerenstvo znade dobro, da ne će nestati dojma cjelovitosti, ako se dogradnje izvedu moderno (a samo tako se i može raditi), pa usklade sa starim stanjem. Sada je izgradnja dovršena, lađa i svetište ostalo je u svom sastavu nepromijenjeno, a toranj nadograđen, pa uz njega dograđen zgodno tornjić sa stubištem na pjevalište, budući je prijašnje stubište maknuto iz lađe. Nova sakristija sagrađena je na mjestu iščezle stare. Ne može se reći, da je restauracija u svem uspjela: nešto se previše ponovilo staro stanje; one cijevi za bacanje vode (Wasserspeieri) iz umjetnoga kamena kao ures nad prozorima nisu baš nimalo na ures, novi glavni ulaz pod tornjem postao je pretežak, a tri sitna mozaika nad njim ne može nitko nazvati uspjelima. Nu to su sve stvari sporedne važnosti, kojih će nestati, kada se bude više put arhitektima prilika davala za ovakove radove. U glavnom je izvedeno sve tako, da toj izvedbi ne treba ni tumača ni opravdanja. Samo je crkva žalibože vrlo nesretno oslikana. To je žalibože jedno polje, koje moderni umjetnici još suviše zanemaruju, a ipak bi vrlo zahvalno bilo i tu potražiti nove puteve u novom vremenu.

Sl. 133. Obnovljena crkva Sv. Križa u Križevcima.

Župna crkva u Sv. Martinu pod Okićem.

U selu Sv. Martin pod Okićem postoji župna crkva, za koju narod vjeruje, da je najstarija u cijelom kraju. Pregledba je ustanovila, da je crkva svakako stara,

zu den alten Teilen, das Gleichgewicht und der Rhythmus der Baumassen und die Einheit des Masstabes; das sind aber Dinge, für welche

der Projektant das richtige künstlerische Empfinden haben muss, das sich durch keinen Stilkatechismus ersetzen lässt.

ali da je negdje oko g. 1640. tako preudešena, da od stare građevine nije ostalo ništa do donjega dijela zvonika, gdje su se sačuvale i strijelnice od nekadašnje utvrđene crkve. Nutrina crkve je stisnuta a radi nezgodna terena upotrijebile se triput stepenice.

Jer je crkva neobično vlažna, preporuča povjerenstvo u ljetnim mjesecima trajno zračenje kroz dan i noć. Ovakovim se jednostavnim sredstvom dađu i vlažnije crkve izsušiti. Što se tiče tornja, koji bi se imao srušiti i novim zamijeniti, drži ovo povjerenstvo, da je najshodnije, da se sadašnji toranj i sadašnja kapa zadrži. U dogledno će se vrijeme pristupiti novogradnji cijele crkve, pa bi bilo vrlo štetno, kad bi se sada nov toranj gradio, koji bi mogao samo novogradnji smetati. Nu mora li se svakako toranj graditi, to pristaje ovo povjerenstvo sasvim uz mišljenje kr. županijske oblasti u Zagrebu, da se sagradi novi jednostavan skladan toranj, a nikakova imitacija.

Župna crkva u Sv. Nedjeli.

Sv. Nedjela blizu Samobora ima župnu crkvu, koja vanjštinom nimalo ne odaje, što joj nutrašnjost krije. Tu se je neznani graditelj pokazao baš majstorom. Cijelu lađu selske crkve (11 m u promjeru) presvodio je elegantnim niskim kubetom, pa ga uresio štukko ornamentima, koji nisu doduše više onako minucijozno komponovani, kao što se je to radilo u doba, kada je ova vještina cvala, ali potpuno zaslužuje naziv lijepe umjetnine, koja je još k tomu i izvrsno sačuvana. Povjerenstvo predlaže: da se trošni dio zida iza glavnoga oltara opravi, da se štukko ornamenta vrlo lijepoga svoda očiste i neznatni opravci izvedu, da se izmijene tek neke ploče taraca u crkvi. Taj je tarac neobičan: od glavnoga ulaza do stepenica pred svetištem položene su ploče od 4 metra duljine! Nadalje predlaže povjerenstvo, da se nabavi barem jedan čestiti oltar, jer je sve sadašnje pokućstvo crkve baš veoma trošno.

Kapela sv. Jakoba na Očuri.

U zlatarskom kotaru u župi radobojskoj postoji vrlo lijepa i velika kapela sv. Jakoba na Očuri (nekada sv. Mariji posvećena). Ljetos je vihor ošteti krov tornja i staru sakristiju. Buduć se namjeravalo napustiti tu kapelu, kod koje se nekada obdržavali sajmovi i bila župna kuća, upitao je prečasni nadbiskupski duhovni stol za mišljenje ovoga povjerenstva.

Ta je kapela potanje među spomenicima krapinskoga i zlatarskoga kotara opisana, što i zaslužuje. To je lijepa gotska građevina sa gotski svodenim sanktuarijem, koji je tako velik kao barokno svodena lađa. Najveća je gotska građevina u onim kotarima i najuglednija i vanjštinom i nutrašnjošću. Kako je vrlo dobro sačuvana, vanredno solidno građena, na lijepom mjestu, kako imade i nešto imetka, nema nikakova povoda ovako zanimljiv i vrijedan spomenik napustiti, a kada bi se to učinilo, zaslužilo bi to samo da se okrsti nehajem. Uz to je mišljenje ovoga povjerenstva pristao i prečasni nadbiskupski duhovni stol, pa je tijekom ovoga ljeta ta kapela opravljena.

Župna crkva u Rači bjelovarsko-križevačke županije.

U Rači (kotar Bjelovar) postoji stara gotska crkva, koja je kasnije još i povećana. Sama je crkva sačuvala malo tragova gotike: tu su se već Turci pobri-

nuli, da ih nestane. Uz crkvu stoji u donjem dijelu gotski toranj, uz koji se prislonio polukružni toranj sa stubištem. Mjesto prozora ima taj tornjić strijelnice. To je kasnogotska prigradnja. U prizemlju tornja je kapela sa vrlo kasnim gotskim svodom, kojemu su uska rebra vrlo blizu rebrima crkve u Vočinu. Ova je građevna grupa vanredno lijepo sastavljena. Kako se tu radilo o vrlo nužnim popravcima, koji ne diraju u sastav crkve, ne protivi se povjerenstvo ni u čem njihovoj izvedbi, tek preporuča, da se ne bi izvodio tarac u bučnim bojama i da se ne probija radi neke sasvim suvišne simetrije prozor u crkvi, koja je i onako i previše svjetla. Nu upozoruje se na potrebu valjane *ventilacije* i dobru izvedbu *naprava za odvod* vode. Sada su cijevi tako smještene, da voda mora curiti u temeljno zide! A ne bi bilo ni s gorega, kada bi se tlo oko crkve otkopalo, a to i nije drugo, nego nasap, koji je nastao od ruševlja crkve same u prijašnja vremena.

Župna crkva u Remetincu.

O restauraciji župne crkve u Remetincu (županija varaždinska, kotar Novi Marof) govorilo se u izvještaju za g. 1911. To je lijepa gotska građevina podno ruševina Grebengrada iz dalekih vremena, koja je mnogo proživjela, a poslije turskoga doba bila je samostanska crkva franjevačkoga reda. Opravak te crkve napredovao je u toliko, da je dovršen popravak tornja i time crkva izvana i iznutra opravljena, te preostaje samo obnova trošnoga, ali vrlo vrijednoga namještaja. Žalibože imademo u zemlji premalo tvrtki, koje bi ovakove popravke izvoditi htjele i *smjele*. Tu stoji do naših obrtnika i umjetničko-obrtnoga odgoja naše mlade generacije, da se tomu zlu doskoči, a domaći novac — radi se o vrlo velikim iznosima — sačuva zemlji. Zemlja je žrtvovala već vrlo mnogo za opravak ovoga lijepoga spomenika, pa će žrtvovati još i toliko, da se sadašnji namještaj crkve tijekom g. 1914. čestito opravi.

Obnova stolne crkve u Senju.

Prema povjesnim podacima sagrađena je senjska stolna crkva koncem XII. ili početkom XIII. vijeka, u doba, kada se je u Francuskoj razvijao i razvio gotski slog, dok je na istoku još bujao romanski način gradnje. Iz sadašnjega se stanja ne vidi više jasno, kako je crkva s prvoga kraja izgledala, ali tlocrt i profil crkve dopuštaju mogućnost, da je to doista mogla biti romanska bazilika sa presvođenim pokrajnim lađama, te vidljivim krovijem ili ravnim stropom u srednjoj lađi. Kasnija su vremena sigurno također gradila u toj crkvi, samo je malo tragova toga rada preostalo. Iz gotškoga je vremena u finoj venecijanskoj gotici lijepo izrađen spomenik biskupa Ivana de Cardinalibus († 1393.), uzidan u prozor između svetišta i sakristije i vjerojatno šiljati trijumfalni luk, kojim se ulazi u svetište. Početkom XIX. vijeka pregrađena je crkva radikalno, pa je okosnica stare romanske, a možda djelomice i gotske crkve zaodjenuta u dosta teške klasicističke oblike.

Vanjština ne pokazuje nikakvih arhitektonskih znakova, osim na okvirima obiju ulaznih vrata na pročelju. Može biti da je gdješto pokrivo i žbukom, koja pokriva pročelne stijene. Okvir postranih vrata sastavljen je od renesansnih dijelova, donesenih od druguda.

Po osnovi iz g. 1899. imala bi se ova prostorom znatna crkva pregraditi, dotično u nutarnjosti i vanjštini bogato uresiti. Nu od izvedenja nacрта prošlo je

gotovo petnaest godina, a u ovo se posljednje vrijeme izgradilo naše shvaćanje o restauriranju spomenika, koje u glavnom traži, da se što moguće manje dira u staru građevinu prigodom obnavljanja. Pokazalo se naime, da se restauracija t. j. povrat u prvotno stanje ne da više provesti, sve da postoje i točni nacrti građevine, a svako drugo restauriranje znači dometanje nečega novoga, nečega tuđega, što oduzima građevini karakter, pa je više uništuje nego izgrađuje. To tako zvano restauriranje tim je gore, čim si graditelj daje više truda, da imitira predloške: on ne stvara više, što mu je prvi zadatak, on *imitira*, što mu mora biti skroz tuđe.

Senjska je stolna crkva sačuvala izvana kroz stoljeća svoje glatko pročelje, pa bi bilo sasvim neopravdano, da se na to zide prikrpaju vijenci, članci i uresi od cementa, kada je stara zgrada načinjena od tesanoga i lomljenoga kamena. Cement je nov materijal, pa za nov materijal treba novih oblika, a imitacija starih ornamentalna u novom materijalu jest barbarizam. Po gotovo to vrijedi za imitaciju takovih, koji su negda bili rukom kiparevom izrađeni od kamena, a sada se takova djela, u kojima se odrazuje karakter osobne radnje, izvode lijevanjem nebrojenih primjeraka.

Postojeća arhitektura ulaznih vrata imala bi se odstraniti pa bogatijom renesansnom nadomjestiti. To bi značilo zapravo korak natrag, jer bi logički morala doći na red sadašnja arhitektura. Fraza, da mi nemamo arhitekture sadašnjosti, zaista je samo pusta fraza: pravi su majstori stvorili upravo obilje oblika nastavljujuć preuzete forme, kojima ne manjka ni monumentalnost, a ne može ih nitko držati nečim drugim do oblicima sadašnjosti.

U ovom slučaju govori ne samo logika i historija protiv ovako naumljenoga restauriranja, već i klimatske prilike. U svakom se kraju razvila arhitektura onako, kako to traže klimatske i dopuštaju kulturne prilike. Zar je slučajno nastao osebujni način gradnje od opeke u sjevernoj Njemačkoj, gdje kamena nema? Zar se nisu stari graditelji pravom uklanjali sitnom ornamentu, koji bi oštra promjenljiva primorska klima u brzo uništila? Tako bi i ovdje bogato urešeno pročelje postalo brzo rdavo i trošno, a uzdržavanje veoma skupo.

Nutarnja se arhitektura senjske stolne crkve namjerava oživiti nekim arhitravom sa razmjerno nježnim člancima, a tim se jamačno ne će nutarnost crkve, koja djeluje poglavito mjerama svojega prostora ni popraviti ni promijeniti. Za to se mora potražiti drugo arhitektonsko rješenje. A bilo bi posve dostatno, da se samo dobro zamišljenom slikarijom bez ikakve promjene arhitektonskih oblika taj cilj potraži.

Triumfalni je luk šiljata oblika, urešen renesansnim ornamentom. Restaurator je po svoj prilici našao i poštivao gotsku formu, pa je sasvim nepotrebno suvišno rušenje i zaokruživanje toga luka.

Sadašnje pjevalište građeno je u luku, koji počiva na dva prednja stupa. Po predloženoj osnovi povećaje se pjevalište ali dobiva drugi oblik. Više bi odgovaralo karakteru crkve, da se motiv luka upotrebi i za buduću frontu pjevališta prema lađi. Tada bi se i stari stupovi mogli upotrebiti.

Po osnovi za restauraciju imali bi se svi oltari u crkvi porušiti, pa je za rušenje predviđeno 25 kruna po oltaru, a to znači njihovu propast. Oni su dijelom od stukka, pa će ih ovako brzo odstranjene sasvim uništiti, a kameni se oltari moraju znatno oštetiti. Vrijednost je oltara nejednaka, nu ipak su svi potpuno vrijedni da se sačuvaju. Istina, oni u lijevoj lađi stradaju od vlage, nu izolacijom kanalom uz to zide, može se dalje prodiranje vlage zapriječiti.

Iz sakristije ulazi se u svetište vratima, nad kojima je uklesano, da ih je g. 1497. dao načiniti senjski biskup Andrija de Mutina. Po osnovi za restauraciju ta bi se vrata imala zazidati, da se drukčije namjeste stari bogato urešeni, nu nemilosrdno izmazani biskupski stolac, kanoničke klupe i sjedala za klerike. Tada bi se moralo silaziti iz svetišta u lađu, skrenuti u lijevu pobočnu lađu i proći onuda u sakristiju. I pod od terazza, koji je dobar u crtežu a izvrsno izveden, imao bi se zamijeniti keramitom, nu svakako je shodnije, da se dio, koji manjka, nadopuni u skladu sa postojećim podom.

Prozor, u kojem je spomenik biskupa de Cardinalibus, imao bi se dijelom a onaj nad ulazom iz pobočne lađe sasvim zazidati, te bi izginuo grb Vukasovićev, koji je vrlo slikovito tamo smješten.

Prijedlozi ovoga povjerenstva učinit će, da bude restauracija trajnija, zgodnija i jeftinija, ako se ušćuva ono, što je sačuvanja vrijedno. Nakon očevida na licu mjesta, gdje su se sastali svi odlučujući faktori, odlučilo se:

Da se ostavi jednostavna fasada, ali izvede solidno od kamena, štedeć i ostanke starijih oblika. Ne će smetati, ako se oko glavnoga portala izvede od monumentalnoga materijala skladno arhitektonski okvir. Izvedbom izolacionoga kanala uz sjeverni zid crkve uklonit će se prodiranje vlage.

Kako je krovna konstrukcija dobra, nije potrebno, da se pravi novi strop, pa će dostajati, ako se lakim člancima strop razdijeli na polja i olakša slikarski posao.

Gotski triumfalni luk ostat će netaknut.

Novo pjevalište izvesti će se povećano prema predlogu povjerenstva, pa će se upotrebiti sadašnji stupovi, a ne će se morati praviti novo stubište.

Oltari mogu svi ostati i biti opravljeni, samo oltar Majke Božje može se preudeliti tako, da se na nj postave kipovi od kamena.

Oltar sv. Sakramenta, sada od štuka i dosta trošan, obnavlja se i izvodi u mramoru. Na glavnom se oltaru obnavlja menza, a postrani kipovi sv. Petra i Pavla zamijenit će se mramornima.

U svetištu ostaju kanoničke klupe; kleričke klupe, biskupsko i opatsko prijestolje zamijenit će se novima, a staro biskupsko prijestolje, koje je zapravo samo klecalo, bit će opravljeno i u svoju prvotnu svrhu upotrebljeno.

Krstionica ostaje.

Tarac u svetištu ostaje i mjestimice se popravlja. Ograda između lađe i svetišta zamjenjuje se novom. Tarac u postranim lađam istrošen je i bit će novim zamijenjen.

Načinit će se novi dvostruki prozori i zgodna ventilacija, koja se može iz crkve regulirati.

U kanoničkoj sakristiji postavljaju se novi ormari za crkveno ruho i polaže tvrđi pod. U župskoj sakristiji popravlja se tarac, nabavlja nov namještaj i nova vrata. Nova željezna vrata učinit će se i na ulazu u kanoničku sakristiju.

Župna crkva u Vočinu.

Vanredno zanimljiva i velika župna crkva u Vočinu ostatak je iz predturskoga doba, djelo kasne gotike sa vanredno bogato ukrašenim prozorima i portalom. Crkva je po nalogu ovoga povjerenstva potanko proučena, i o svom nalazu obavijestilo je povjerenstvo presv. g. nadbiskupa koadjutora. Tražila se uputa, kako

da se crkva oslika, nu povjerenstvo je istaklo, da se mora ponajprije pomišljati na to, da se crkva sama dostojno opravi, naročito slabo krovništvo učvrsti, a tekar tada da se može pomišljati na slikanje crkve, te je preporučilo molbu veleč. g. župnika za zajam u svrhu opravka te neobično velike stare crkve. Što se tiče slikanja crkva u opće, zastupa ovo povjerenstvo ovakovo mišljenje:

da se nikako u starim crkvama *ne kopiraju* gotski uzorci, već da se daje umjetniku potpuna sloboda, da doista ukrasi crkvu; da se ne slikaju velike slike sa dalekom perspektivom radi toga, da se ne uništi dojam djela graditeljeva, koji je u njem stvorio *svoj* prostor. A slikar stvara svoj prostor, koji ne može nikada povoljno djelovati na zaokruženu cjelinu arhitektonskoga prostora. Stoga je bolje, da se crkva jednostavno u tonu oliči, ako nema dostatnih sredstava, da se povjeri posao pravom umjetniku.

* * *

Tijekom g. 1913. dalo je povjerenstvo snimiti župnu crkvu u Pregradi, jedan od vrlo rijetkih lijepih spomenika iz početka XIX. vijeka, građen pod dojmom klasicizma onih dana. Pregledala se i stara crkva u Oštarijama, još danas u ruševinama veličajna ostavina Frankopana, od koje je svetište pretvoreno u župnu crkvu. Zidovi stare lađe počeli su se mjestimice rušiti, pa je izaslanik dao upute, što se ima uraditi: najnužnije da se uzida, a oslabljeno kamenje tako učvrsti, da se reške izmažu dobrim cementnim mortom.

Povjerenstvo dalo je snimiti i crkvu sv. Mihalja pod gradom Samoborom, građevinu iz gotskoga vremena, pa gotsku kapelicu sv. Vida u Vrhovčaku i sv. Križa kod Dubrave blizu Samobora, koja je sačuvala gotsko četverouglato svetište, a uz to je dograđena u okrug lađa, te pred nju postavljen zvonik. Sasvim je srodna onoj kapeli uz župnu crkvu u Kostelu kod Pregrade.